

УДК 623+351.87(477)«1918/1926»

*Валерій ВОРОЖКО**

Військова промисловість та органи державної безпеки СРСР та УСРР у 1918–1926 рр.

У статті на основі архівних документів та опублікованих праць дослідників досліджуються окремі аспекти взаємовідносин військової промисловості із органами державної безпеки у 1920-ті рр. Особливу увагу приділено захисту секретних відомостей. У публікації розглянуті такі явища, як «спецеїдство» та заручництво. Досліджено організаційну структуру військової промисловості, місце в цій структурі військових підприємств, розташованих на території УСРР. Метою публікації є вивчення історичних аспектів діяльності військової промисловості в Україні та її захисту від ворожих посягань, що набуває особливого значення під час протистояння російській агресії, необхідності підвищення рівня безпеки та ефективності українського ВПК.

Ключові слова: військова промисловість, ВНК–ОДПУ–НКВС, державна таємниця, заручництво, засекречування, особливі відділи, радянська Україна, спецеїдство.

* *Ворожко Валерій Павлович* – кандидат історичних наук, провідний науковий співробітник ГДА СБ України, доцент Національного авіаційного університету.

Нині Україна протистоїть потужним зусиллям зовнішніх і внутрішніх ворогів, мета яких – ліквідація української державності та українців як нації. Сучасні суспільно-політичні виклики зумовили необхідність об'єктивного аналізу всіх складових функціонування «державного організму» радянської України у складі СРСР. В умовах зовнішньої агресії Україна зобов'язана швидко модернізувати власну військову промисловість, зробити її ефективною відповідно до потреб Збройних Сил та інших військових структур. Важливою є необхідність підвищення рівня захищеності військової промисловості від зовнішніх загроз. Дослідження історичних аспектів функціонування військової промисловості та її взаємодії з органами державної безпеки має особливу актуальність сьогодні, коли гостро постала проблема практичного забезпечення національної безпеки України.

Історії радянської військової промисловості у досліджуваній період присвячені праці російських істориків А. Соколова¹, М. Сімонова² та шведського історика Ленарта Самуельсона³. Автори цих праць присвятили увагу (хоча і побіжно) питанню взаємовідносин військової промисловості з органами державної безпеки. Окремі аспекти взаємодії військової промисловості та органів державної безпеки дослідив російський історик спецслужб О. Зданович⁴.

Серед праць українських дослідників слід зазначити монографію А. Харука «Нарис історії авіаційної промисловості України (1910–1980 рр.)»⁵. Втім, він не згадав про взаємовідносини керівництва заводів із органами держбезпеки. Проблемі взає-

¹ Соколов А. От Военпрома к ВПК: советская военная промышленность. 1917–июнь 1941 гг. – М.: Новый хронограф, 2012. – 527 с.

² Симонов Н. Военно-промышленный комплекс СССР в 1920–1950-е годы: темпы экономического роста, структура, организация производства и управление. – М.: РОССПЭН, 1996. – 336 с.

³ Самуэльсон Л. Красный колосс: становление советского военно-промышленного комплекса. 1921–1941. – М.: АИРО-XX, 2001. – 296 с.

⁴ Зданович А.А. Органы государственной безопасности и Красная армия. – М.: Кучково поле, 2008. – 800 с.

⁵ Харук А. Нарис авіаційної промисловості України (1910–1980 рр.). – Вид-во НУ «Львівська політехніка», 2010. – 304 с.

модії військової промисловості та органів державної безпеки щодо захисту державної таємниці у досліджуваній період розглядалися у статтях автора цієї публікації⁶. Українські дослідники лише почали вивчати діяльність військової промисловості, і на сьогодні таких праць замало.

Важливим джерелом для дослідження стали збірники документів: «Советское военно-промышленное производство. (1918–1926 гг.)»⁷, «Лубянка. Органы ВЧК–ОГПУ–НКВД–НКГБ–МГБ–МВД–КГБ. 1917–1991»⁸ та інші. У статті використані архівні документи Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України (ЦДАВО України), Центрального державного архіву громадських об'єднань України (ЦДАГО України), Галузевого державного архіву СБ України (ГДА СБ України).

На основі архівних та опублікованих джерел автор зробив спробу дослідити історичні аспекти розвитку військової промисловості, її взаємовідносин із органами радянської державної безпеки. Особлива увага була приділена проблемі захисту державної таємниці, а також так званому «спецеїдству» та заручництву стосовно спеціалістів у період воєнного комунізму і НЕП.

Після захоплення більшовиками влади почалася конфіскація робітничими колективами, місцевими і центральними органами влади військових підприємств у їх власників. Спочатку більшовики вважали, що пролетарські маси, «озброєні» революційною свідомістю, швидко налагодять виробничий процес, створять нові види і зразки озброєння, що забезпечать «пере-

⁶ *Ворожко В.П.* Як спецвідділ Гліба Боккого охороняв радянську таємницю. (1921–1929 рр.) // Воєнно-історичний вісник. – 2013. – Вип. 1(7). – С. 34–46; *Його ж.* Діяльність органів ВНК–ОДПУ по захисту державних секретів у Червоній армії та радянському ВПК (1918–1927 рр.) // Воєнно-історичний вісник. – 2013. – Вип. 2(8). – С. 56–67.

⁷ Советское военно-промышленное производство. (1918–1926 гг.): Сб. док. / Под ред. В. Золотарева; сост. Т. Сорокина и др. – М.: Новый хронограф, 2005. – 763 с.

⁸ Лубянка. Органы ВЧК–ОГПУ–НКВД–НКГБ–МГБ–МВД–КГБ. 1917–1991. Справочник / Авт.-сост.: Н. В. Петров, А. И. Кокурин. – М.: МФД, 2003. – 768 с.

могу світової пролетарської революції». Натомість після уведення «робітничого керівництва» почався спад виробництва і трудової дисципліни.

Для недопущення остаточного розпаду військової промисловості більшовики почали процес її одержавлення. Під контроль центральних органів влади підпали всі військові підприємства. Апарат військово-промислових комітетів, створених до революції, передали до «Комітету з демобілізації» Вищої ради народного господарства (далі – ВРНГ), створеної у грудні 1917 р.⁹ При ВРНГ та на військових підприємствах створювалися виборні народно-промислові комітети, що контролювали виробничий процес¹⁰.

Для управління військовою промисловістю 19 серпня 1918 р. утворили Головний комітет військової промисловості та Бюро військової промисловості при відділі металу ВРНГ¹¹. Артилерійські, патронні, трубні, рушничні, порохові, снарядні, військово-хімічні заводи об'єднали у Центральне правління артилерійських заводів (ЦЕПАЗ)¹². До ЦЕПАЗу увійшов і Луганський патронний завод, який під час Української революції тричі змінював підпорядкування. Щоразу частина його обладнання вивозилася разом із інженерно-технічним персоналом і кваліфікованими робітниками¹³. Зокрема, у 1918 р. значна частина обладнання Луганського заводу та персоналу опинилася у Сибірску, де лютувала епідемія тифу і частина новоприбулих луганчан померла¹⁴.

До складу ЦЕПАЗу також були включені Шосткінські пороховий та капсульний заводи. У лютому 1918 р., перед окупацією німецькими військами міста, на заводі було демонтовано та вивезено із Шостки до «червоних» найцінніше обладнання і значна частина пороху. Німці увійшли у місто на початку квітня

⁹ Советское военно-промышленное производство... – С. 41.

¹⁰ Там же. – С. 45.

¹¹ Там же. – С. 58–59, 82.

¹² Там же. – С. 670.

¹³ Там же. – С. 143.

¹⁴ Соколов А. От Военпрома к ВПК... – С. 23.

1918 р., а у серпні червоні партизани підірвали заводський склад з 40 тисячами пудів пороху¹⁵.

Частина військових підприємств – виробники засобів зв'язку і бронетехніки – увійшли до Головного військово-технічного управління. Націоналізовані заводи авіаційної промисловості у грудні 1918 р. об'єднали у Головне правління об'єднаних заводів авіаційної промисловості («Головавіа»)¹⁶.

Для посилення централізації військової промисловості у липні 1919 р. сформуваали апарат так званого Надзвичайного уповноваженого з постачання Червоної армії (Чусоснабарм-ЧУСО. – рос.). У вересні того ж року при ЧУСО створили Раду військової промисловості (Промвійськрада), яку очолив інженер-механік П. Богданов¹⁷.

Постановою ЦК РКП(б) 19 грудня 1918 р. замість Воєнконтролю¹⁸ Революційної військової ради й армійських (фронтових) надзвичайних комісій сформуваали Військовий відділ Всеросійської надзвичайної комісії з боротьби з контрреволюцією, спекуляцією і посадовими злочинами (далі – ВНК), а 1 січня 1919 р. його реорганізували в Особливий відділ (далі – ОВ) ВНК¹⁹. Із цього часу саме «особісти» почали контролювати забезпечення державної таємниці у військовій промисловості. Одним з перших їх кроків стала перевірка, на вимогу Реввійськради, стану збереження таємниці на окремих військових підприємствах. Такі перевірки були здійснені у травні-червні

¹⁵ Завод и его люди – страницы истории. – Шостка: ШПО «Десна», 1991. – 184 с.

¹⁶ Советское военно-промышленное производство... – С. 87–88.

¹⁷ Там же. – С. 109–111, 190.

¹⁸ Военный контроль – підрозділ, що створений у травні 1918 р. при Оперативному відділі наркомату військових і морських справ радянської Росії для боротьби із шпигунством у Червоній армії. Розформований у грудні 1918 р. через «зрадництво» і «засміченість» колишніми офіцерами царської армії. Функції військової контррозвідки були передані створеним особливим відділам ВЧК.

¹⁹ Образование и деятельность местных чрезвычайных комиссий. 1917–1921 гг.: Сб. док. / Сост. И. Поликарпенко. – М.: ВШ КГБ при СМ СССР, 1961. – С. 339–343.

1919 р. спільними комісіями військового відомства та особливих відділів місцевих апаратів ВНК²⁰.

Для політичного контролю за радянською промисловістю, у т. ч. військовою, 21 жовтня 1919 р. декретом Ради Народних Комісарів РФСРР було створено Особливу міжвідомчу комісію (далі – ОМК) при ВНК, що займалася

«вивченням явищ, що перешкоджали радянському економічному будівництву, розробленням заходів щодо їх усунення та наглядом за їх провадженням у життя».

ОМК складалася з уповноважених представників наркомату юстиції, ВНК, наркомату робітничо-селянської інспекції, ВРНГ, наркомату продовольства і Центральної ради профспілок. ОМК здійснювала ревізійні функції в господарських органах. Для безпосереднього припинення злочинів ОМК користувалася апаратом ВНК й наркомюсту, їх місцевих органів, «спрямовуючи туди всі справи, що вимагають активного втручання»²¹.

Значна частина інженерно-технічних спеціалістів, які отримали інженерну освіту до 1917 р. та мали значний досвід, але «хибний», на думку нової влади, світогляд, у досліджуваний період були об'єктом політичного та (або) кримінального терору (т. зв. спецеїдство). Частина – як їх тоді називали – «спеців», стала жертвою такого явища як заручництво. «Спеців-заручників» можна було розстріляти або отримати за них гроші (чи інші матеріальні цінності), відпустити і знову заарештувати. Від використання царських фахівців комуністи не відмовлялися ще довгий час через відсутність власних «червоних» спеціалістів, у т. ч. і в управлінських структурах військової промисловості.

Практика заручництва спричинила дефіцит спеціалістів в усіх галузях економіки. Тому керівниками ВНК був підписаний наказ № 208 від 17 грудня 1919 р. «Про арешти заручників і буржуазних спеціалістів», який дещо обмежував безконтрольні арешти «спеців». У наказі, зокрема, зазначалося:

²⁰ Велидов А.С. Коммунистическая партия – организатор и руководитель ВЧК (1917–1920) гг. – М.: ВКШ КГБ, 1970. – С. 242.

²¹ Мозохин О.Б. Право на репрессии. Внесудебные полномочия органов государственной безопасности. – М.: Кучково поле, 2011. – С. 31–33.

«[...] наші фахівці в своїй більшості буржуазного кола й складу думок, дуже часто родовитого походження. Осіб подібних категорій ми, як завжди, піддаємо арешту або тримаємо як заручників, або ж направляємо у концтабори на громадські роботи. Проробляти це без розбору з фахівцями дуже нерозсудливо. У нас ще мало своїх фахівців. Доводиться наймати буржуазну голову і змушувати її працювати на радянську владу. Тому до арешту фахівців треба вдаватися лише тоді, якщо встановлено, що його робота спрямована до повалення радянської влади. Заарештувати ж його лише за те, що він колишній дворянин, що колись був роботодавцем і експлуататором, не можна, якщо він справно працює. Треба зважати на доцільність, коли він більше користі принесе – на радянській роботі чи знаходячись під арештом. До арешту фахівців вдаватися лише у тому випадку, якщо безсумнівно встановлена його причетність до білогвардійських організацій або участь у спекуляції або саботажі»²².

Згодом керівництво більшовицької партії швидко дійшло думки, що можна виконувати «радянську роботу» навіть у концтаборі.

У тому ж 1919 р. з'явилася теорія «технічної зради». Її автором був заступник начальника ОВ ВНК І. Павлуновський. Його погляди знайшли відображення у доповіді ВНК для ЦК РКП(б) на початку 1920 р. Уже тоді чекісти констатували, що «технічна зрада» або «технічний саботаж» існує і «зараз вся увага контрреволюції направлена сюди і треба чекати посилення і розширення цього методу»²³.

Для контролю за ситуацією ОВ ВНК 1 лютого 1920 р. підготував інструкцію зі складання інформаційного бюлетеня, що встановлювала майже всеохоплюючий перелік питань, які місцеві чекісти були зобов'язані висвітлювати у щотижневих повідомленнях про стан на військових підприємствах²⁴. Зростання рівня чекістського контролю зумовив наказ ОВ ВНК від 12 вересня 1920 р. «Про посилення агентурно-оперативної ро-

²² Дзержинский Ф.Э. – руководитель ВЧК–ОГПУ: Сб. док. и мат. (1918–1926 гг.) / Сост. В. Виноградов и др. – М.: ВШ КГБ, 1967. – С. 28–29.

²³ Зданович А.А. Органы государственной безопасности и Красная армия.... – С. 402.

²⁴ Советская военная контрразведка: Сб. док. – Вып. 1 (1918–1922). – М.: ВКШ КГБ, 1978. – С. 212–213.

боти на підприємствах військової промисловості». Від співробітників особливих відділів вимагали наступне:

«а) “розкинути” на військових заводах широку мережу інформаторів; б) завести у найбільш важливі цехи внутрішню агентуру; в) встановити пильне спостереження за “спецами”; г) знайти винних у проблемах з постачанням; д) уважно спостерігати за настроями робітничих мас; е) слідкувати за можливими намірами “спеців” зупинити завод шляхом псування машин; є) видаляти підозрілий, такий, що присмоктався, та саботуючий елемент»²⁵.

В УСРР контроль за військовими підприємствами здійснював Особливий відділ ЦУПЧРЕЗКОМ, який сформував 24 грудня 1920 р. за зразком ОВ ВНК. Його начальником призначили Ю. Євдокимова²⁶.

Ще однією структурою, причетною до контролю за військовою промисловістю, стало Економічне управління ВНК (далі – ЕКУ), створене 25 січня 1921 р. У місцевих апаратах також сформували економічні відділи, на які покладалося завдання боротьби з економічним шпигунством, «контрреволюційним саботажем», спекуляцією і посадовими злочинами в установах та на підприємствах, кооперації тощо. Контроль за військовою промисловістю залишився за особливими відділами, але вже у взаємодії з ЕКУ.

Штати ЕКУ були оголошені разом зі штатами ОМК. Всього у штаті ЕКУ налічувалося 127 осіб. Його першим начальником став М. Криленко, який перебував формально на цій посаді до 1 березня 1922 р. Цілком імовірно, що М. Криленко вважав цю посаду невідповідною до своїх здібностей і бажав очолити щось впливовіше. Голова ВНК Ф. Держинський також не бажав працювати з М. Криленком. Тому 9 серпня 1921 р. він заявив про відсутність у ВНК людини, яка могла б очолити ЕКУ, і висловив бажання бачити на цій посаді В. Куйбишева. Однак останнього ця пропозиція зовсім не зацікавила²⁷. Лише через рік, влітку

²⁵ Советская военная контрразведка: Сб. док. – Вып. 1. – С. 342–343.

²⁶ Там же. – С. 371–372.

²⁷ Держинский Ф.Э. – руководитель ВЧК–ОГПУ... – С. 78–79.

1922 р., призначили «найкращого з усіх кандидатів на цю посаду» – З. Кацнельсона²⁸.

Поява нових структур лише стимулювала заповзятість чекістів. Після нових хвиль арештів «спеців» 26 січня 1921 р. Ф. Дзержинський телеграмою наказав співробітникам місцевих НК припинити арешти за так зв. «старими справами» і звільнити арештованих під «поруку відповідальних комуністів»²⁹.

Для координації роботи нарад і комісій, що контролювали економічну сферу, за аналогією з Росією, 24 лютого 1921 р. у радянській Україні також було створено Економічний відділ ЦУПЧРЕЗКОМу та його відділення на місцях. Відділ очолив К. Артамонов³⁰. Після ліквідації ЦУПЧРЕЗКОМу і відновлення Всеукраїнської надзвичайної комісії з боротьби з контрреволюцією (ВУНК) 6 червня 1921 р. наказом № 20/114 було створено Економічний відділ у складі ВУНК³¹.

Паралельно із створенням підрозділів чекістського контролю почалася реорганізації управління військовою промисловістю. У 1920 р. до складу «Головавіа» увійшли українські авіаційні заводи «Дека» в Олександрівську (нині Запоріжжя) та «Анатра» в Одесі³². Рада військової промисловості при ЧУСО 9 вересня 1920 р. видала наказ про організацію у Києві «Державного авіаційного заводу № 12» (ДАЗ № 12). Завод створили на базі майстерень Київського політехнічного інституту та розформованого у серпні 1920 р. «Київського авіапарку»³³. Водночас, для ремонту літаків, що належали Морським силам Чорно-

²⁸ Лубянка. Органы ВЧК–ОГПУ–НКВД–НКГБ–МГБ–МВД–КГБ. 1917–1991... – С. 26–27.

²⁹ Плеханов А.М. Ленинские принципы организации и деятельности органов госбезопасности в восстановительный период (1921–1925 гг.). – М.: ВКШ КГБ СССР, 1988. – С. 150.

³⁰ ЦДАГО України, ф. 1, спр. 640, арк. 35–35зв.

³¹ Шаповал Ю. Пристайко В. Золотарьов В. ЧК–ГПУ–НКВД в Україні: особи, факти, документи. – К.: Абрис, 1997. – С. 221–225.

³² Советское военно-промышленное производство... – С. 233.

³³ Степаненко В.А., Петренко В.С. Киевские авиастроители. – К.: Политиздат, 1970. – С. 20–23.

го моря, у Севастополі сформували «Гідробазу морської авіації Чорного моря»³⁴.

У червні 1921 р. військові підприємства були передані в підпорядкування Головному управлінню військової промисловості (далі – ГУВП, «Військпром») при ВРНГ, яке було створено на базі ЦЕПАЗу, Промвійськради і «Головавіа». До складу «Військпрому» увійшло приблизно 60 заводів, де працювало понад 100 тисяч робітників. Серед цих підприємств були Шосткінський пороховий та капсульний, Запорізький авіаційний, Луганський патронний, Ізюмський оптичний заводи, Київський «Арсенал». Головою ГУВП призначили П. Богданова, який очолював Промвійськраду, а також з травня 1921 р. по травень 1923 р. одночасно перебував на посаді голови ВРНГ РСФРР.

Водночас частина авіаційних підприємств увійшли до складу Правління фабрично-заводських підприємств військово-повітряних сил «Промповітря», створеного у 1921 р.³⁵ ДАЗ № 12 увійшов, серед інших авіапідприємств, до «Промповітря» і отримав нову назву «Ремповітря-6». Із 1926 р. він мав назву «завод № 43» і був орієнтований на ремонт авіатехніки, що перебувала на озброєнні частин Українського військового округу. До «Промповітря» увійшла і «Гідробазу морської авіації Чорного моря», отримавши нову назву «Ремонтні авіаційні майстерні № 2». У 1925 р. їх перейменували у «завод № 45»³⁶.

Військові підприємства, науково-дослідні інститути, конструкторські бюро «Військпрому» та «Промповітря» з того часу поступово почали наповнюватися лабораторним, дослідно-виробничим, випробувальним обладнанням і стендами. Військові та авіаційні підприємства почали вирізнятися підвищеним режимом секретності, дисципліною та організацією праці³⁷.

Захист державної таємниці у військовій промисловості став одним із головних напрямів діяльності органів державної безпеки. Попри це, до 1921 р. окремого підрозділу у ВНК, відпові-

³⁴ Харук А. Нарис авіаційної промисловості України.... – С. 104.

³⁵ Соколов А.К. От Военпрома к ВПК... – С. 30–31.

³⁶ Харук А. Нарис авіаційної промисловості України... – С. 95, 103–104.

³⁷ Соколов А.К. От Военпрома к ВПК... – С. 42.

дального за захист державної таємниці, створено не було. Ця функція виконувалася у межах проведення контррозвідальних заходів у різних галузях економіки держави.

Одним із напрямів збереження державної таємниці стало налагодження шифрувального листування. Для управління шифрувальною справою в усіх відомствах країни постановою Малого Раднаркому № 672 від 5 травня 1921 р. на базі 8-го спецвідділу ВНК сформували Спеціальний відділ ВНК (далі – Спецвідділ)³⁸. У лютому 1922 р. у складі Спецвідділу виокремили відділення, що займалося контролем збереження державної таємниці на підприємствах, установах й організаціях, зокрема, при шифрувальному листуванні. На Спецвідділ також покладалося завдання з розробки відповідних нормативних документів щодо державної таємниці. Це була перша спроба забезпечення режиму секретності. У січні 1924 р. подібний підрозділ на базі Шифрбюро ДПУ, з такими ж функціями як у Спецвідділу, було створено і в УСРР.

Із 1921 р. посилилися вимоги до режиму секретності. Так, на підставі циркулярного листа ВНК від 18 липня 1921 р., місцеві апарати зобов'язали контролювати дотримання режиму секретності на підприємствах і в установах, що працюють із секретними документами, а також наглядати за особами, що мають доступ до державної таємниці³⁹.

Декретом РНК РСФРР 13 жовтня 1921 р. було затверджено «Перелік відомостей, що становлять військову і державну таємницю і не підлягають поширенню». Перелік складався з трьох частин: *перша* – поділялася на два розділи і включала військові відомості, що заборонялося публікувати: *А* – у мирний час, *Б* – у воєнний час. *Друга* – містила відомості економічного характеру; у *третьій* – викладено положення про механізм передруку секретної інформації. Він дозволявся лише з дозволу відповідних наркоматів або їх уповноважених на місцях⁴⁰.

³⁸ Ленин В.И. и ВЧК. Сб. док. (1917–1922 гг) / Сост. Ю. А. Ахапкин и др. – М.: ИМЛ, КГБ, 1970. – С. 484–485.

³⁹ Плеханов А.М. Ленинские принципы.... – С. 62.

⁴⁰ Волковский Н.А. История информационных войн. – СПб: ООО «Изд-во «Полигон»», 2003. – Ч. 2. – С.158.

ЕКУ ВНК 26 вересня 1921 р. направило розлогу директиву № 2107/с «Про оперативні завдання органів ВНК у зв'язку з новою економічною політикою». У ній викладалися основні заходи держави і губернських органів держбезпеки в економічній сфері, ймовірні загрози для державного сектору економіки, спричинені допуском «капіталістичних елементів», та відповідні завдання органів державної безпеки щодо протидії можливим негативним явищам. До основного документу додавалося сім інструкцій, де конкретизувалися завдання економічних підрозділів ВНК у різних сферах господарської діяльності. В інструкції № 7 «Про роботу губНК у промисловості» окреслювалися завдання місцевих апаратів держбезпеки щодо великої промисловості, у тому числі військового виробництва:

«Пильно стежити за виробничою діяльністю підприємств та їх персоналом і, разом з тим, не робити необережних кроків»⁴¹.

У директиві та інструкціях відобразилося бачення керівництвом ВНК місця органів державної безпеки у нових умовах господарювання. Зокрема, простежувалося, що керівництво ВНК не відмовлялося від застосування примусу, переслідувань, репресій. Місцевим органам наказувалося не забувати «про боротьбу з економічною контрреволюцією».

Після створення ДПУ, 30 січня 1923 р., наказом ДПУ РСФФР було оголошено «Положення про Економічне управління ДПУ». У документі зазначалося: «ЕКУ є органом боротьби з економічною контрреволюцією, економічним шпигунством та злочинними посадовими, господарськими, а також сприяння економічним наркоматам у виявленні і усуненні недоліків їх роботи». У Положенні, зокрема, окреслився новий вид таємниці: «Відомості, які мають характер господарської таємниці»⁴². Жоден з підрозділів ДПУ не мав таких широких повноважень. Співробітники держбезпеки фактично не лише підміняли роботу інших контролюючих структур, а й втручалися у робочий процес господарських органів.

⁴¹ Лубянка. Органи ВЧК–ОГПУ–НКВД–НКГБ–МГБ–МВД–КГБ. 1917–1991.– С. 390–409.

⁴² Там же. – С. 31.

Такі повноваження зумовлювалися баченням вищого політичного керівництва СРСР майбутньої ролі військової промисловості. Голова колегії ГУВП І. Смирнов 5 червня 1923 р. у листі до Ф. Держинського повідомляв про проблеми військової промисловості:

«[...] ми отримували у великій кількості снаряди, кулемети, патрони, літаки і багато іншого від союзників. Це було у 1915–1916 рр., коли наша промисловість досягла високого розвитку. Зараз ми маємо тільки ворогів у всьому світі і нашу промисловість, що працює на 25% від 1914 р.».

На думку І. Смирнова, на радянську промисловість покладалося завдання забезпечувати зброєю по всьому світу майбутні повстання пролетарів, тому він вважав за необхідне залучити існуючі 62 кадрові військові підприємства до розгортання виробництва для військових потреб на *всіх* (виділення наше. – Авт.) наявних поки що цивільних радянських заводах⁴³.

Із жовтня 1923 р. оперативне забезпечення підприємств «Військпрому» покладалося на підрозділи ЕКУ ДПУ (із листопада 1923 р. – ОДПУ СРСР). У його складі навіть сформували 3-є відділення, що відповідало за військову промисловість (начальник Р. Лепсіс)⁴⁴. Але на початку 1924 р. ці функції повернули Особливому відділу ОДПУ СРСР.

У 1923 р. Спецвідділ ОДПУ СРСР спільно із зацікавленими відомствами розробив «Перелік питань, листування з яких є таємним». Перелік 22 грудня 1923 р. надіслали центральним установам радянської України разом із супровідним листом за № 23981/с⁴⁵. До питань військової промисловості мали безпосереднє відношення 12 пунктів зазначеного Переліку:

«1. Мобілізаційні плани заводів військової промисловості. 2. Озброєння і технічне постачання армії і флоту, нові технічні засоби оборони, винаходи військового характеру, військово-інженерна підготовка. 3. Демобілізація і мобілізація військової промисловості. 4. Стан військової промисловості (зведення, доповіді

⁴³ Советское военное-промышленное производство... – С. 294–295.

⁴⁴ Колтакиди А., Север А. КГБ. – М.: Яуза : ЭКСМО, 2010. – С.162.

⁴⁵ ЦДАВО України, ф. 30, оп. 1, спр. 2034, арк. 38.

та ін.) та виробничі програми військової промисловості. 5. Продукція заводів військової промисловості, облік предметів і напівфабрикатів військового спорядження. 6. Всякого роду військові замовлення. 7. Устаткування заводів військової промисловості. 8. Розташування заводів військової промисловості, їх будівель, залізничних колій, водопостачання, опалення та каналізації. 9. Технічний персонал і робоча сила, що підлягає укомплектуванню на заводах військової промисловості під час мобілізації. 10. Перевезення вантажів, що складають готові вироби військової промисловості. 11. Забезпечення військової промисловості і транспорту. 12. Асигнування та кредити військової промисловості»⁴⁶.

Вже із 1924 р. збільшилася кількість і обсяг перевірок органами держбезпеки військових підприємств. У довідках ОДПУ СРСР від червня та грудня 1924 р. щодо роботи військової промисловості і апарату ГУВП зазначалося, що «апарат ГУВП ні на що не здатний». На думку чекістів, для обороноздатності країни склалася загрозлива ситуація. Зокрема, йшлося про низьку якість продукції, нехлюйство, пияцтво, втрату винаходів та документації у військовому відомстві та підприємствах «Військпрому» тощо. Також наголошувалося на занедбаному стані мобілізаційної підготовки. Відповідальність за недоліки покладалася на «спеців», тому їх пропонувалося замінити «ідейними кадрами»⁴⁷.

«Особісти» вважали за необхідне контролювати весь спектр діяльності «Військпрому»: від конструкторських креслень та технологічних процесів до політичної благонадійності науковців, конструкторів, робітників. До думки чекістів прислухалися – апарат ГУВП був скорочений на 197 осіб, кількість заводів у складі ГУВП скоротили з 57 до 28, на посади начальників майже всіх відділів замість «спеців» призначили комуністів, до складу правління ГУВП ввели представника військового відомства⁴⁸. Реальний та всебічний контроль за військовими підприємствами залишився в першу чергу за Особливим відді-

⁴⁶ ЦДАВО України, ф. 30, оп. 1, спр. 2034, арк. 38.

⁴⁷ Советское военно-промышленное производство... – С. 410.

⁴⁸ Там же.

лом, а також частково за Економічним управлінням. Контроль стану захисту державної таємниці здійснював Спецвідділ.

Майже одночасно з ОВ ОДПУ СРСР перевірку ГУВП та його окремих підприємств провела Військово-морська інспекція (далі – ВМІ). У доповідній записці від 10 січня 1925 р. на адресу ЦК РКП(б) ВМІ піддала роботу ГУВП та військових підприємств суворій критиці: «[...] багато бракованої продукції, висока її собівартість». Йшлося про велику питому вагу службовців на заводах, високу чисельність та неефективність апарату ГУВП (600 осіб). Головною завадою ефективній праці ГУВП, на думку авторів записки, було засилля «спеців», поганий соціальний склад, висока кількість вихідців з дворян, колишніх офіцерів, мала чисельність (всього 4%) комуністів і комсомольців. ВМІ пропонувала розподілити ГУВП на 4 трести та «освіжити» управлінський апарат, конструкторсько-технологічні колективи «червоними» фахівцями. ВМІ нарахувала у складі ГУВП 35 підприємств і 90 тис. працівників⁴⁹. Один із шляхів виходу із кризи у військово-морському будівництві керуючий ВМІ С. Гусев бачив у «радянзації» та приєднанні до СРСР причорноморських і балтійських держав. Це дало б, на його думку, можливість заощадити на будівництві «великих бойових одиниць»⁵⁰.

У січні 1925 р. керівництво ГУВП у зв'язку з розробкою п'ятирічного плану військового будівництва доповідало наркомвоєнмору М. Фрунзе про необхідність мобілізаційного розгортання промисловості⁵¹. У червні 1925 р. П. Богданов надіслав голові ВРНГ та ОДПУ СРСР Ф. Дзержинському доповідну записку про стан справ у «Військпромі». П. Богданов наполягав на необхідності розвитку військової промисловості в умовах зовнішньої ізоляції та розробки мобілізаційної програми на випадок війни. Також керівник ГУВП пропонував запросити закордонних фахівців, направляти радянських інженерів у конфіденційні закордонні відрядження, активно використовувати

⁴⁹ Советское военно-промышленное производство.... – С. 294–295.

⁵⁰ Там же. – С. 348–350.

⁵¹ Соколов А.К. От Военпрома к ВПК.... – С. 55.

промислове шпигунство. Але згодом через невеликий проміжок часу Богданов подав заяву про звільнення⁵².

На XIV з'їзді ВКП(б), який відбувся у грудні 1925 р., партійне керівництво оголосило план соціалістичної індустріалізації для посилення обороноздатності країни. Для політичної верхівки СРСР загострення протиріч між СРСР і капіталістичним оточенням було головною зовнішньополітичною тенденцією. Оскільки, за даними ОДПУ СРСР, головна увага іноземних розвідок зосереджувалася на отриманні даних про економічні ресурси СРСР, вивченні виробничих потужностей радянської військової промисловості.

Наприкінці 1925–початку 1926 рр. РВР СРСР затвердила протокол міжвідомчої наради про засекречення дислокації військових підприємств. В ухваленому рішенні зазначалося:

«Визнати за необхідне переглянути постанови про цензуру інформації з військових заводів з метою надання можливості висвітлення в пресі партійного і побутового життя, культурно-освітньої роботи військових заводів. Однак, щоб була забезпечена абсолютна секретність тих аспектів роботи заводів, які цієї секретності вимагають»⁵³.

Заступник голови РВР І. Уншлихт 28 червня 1926 р. представив для узгодження секретаріату ЦК ВКП(б) проект роз'яснення для цензорських органів про шифрування дислокації заводів ГУВП. Секретаріат ЦК ВКП(б) 13 серпня 1926 р. ухвалив:

«Не заперечувати проти пропозиції Уншлихта про зашифрування найменувань заводів».

Через два дні, 15 серпня, ЦК ВКП(б) постановою ухвалив порядок оприлюднення у пресі відомостей, що стосуються заводів військової промисловості⁵⁴. Зашифрування військових підприємств у підсумку завершилося наданням їм номерів, що почали використовуватися під час листування.

⁵² Советское военно-промышленное производство... – С. 481.

⁵³ Куренков Г.А. От конспирации к секретности. Защита партийно-государственной тайны в РКП(б)–ВКП(б). 1918–1941. – М.: АИРО-XXI, 2015. – С. 177.

⁵⁴ Там же. – С. 178.

Засекречування діяльності військової промисловості лише стимулювало чекістів до пошуку «ворожої руки». У першу чергу, продовжувався «оперативний удар» по старих «спецах», що, нібито, всіляко шкодили зміцненню оборони країни. У виступі на з'їзді особливих відділів ОДПУ СРСР 23 січня 1925 р. Ф. Дзержинський орієнтував підлеглих:

«[...] ми витрачаємо колосальні кошти із загального державного бюджету на військове спорядження, і якщо ми підрахуємо, що держава дає і що армія отримує з цих коштів для свого озброєння і захисту держави, то треба сказати, що жертви були величезні, а результати були нікчемні, недостатні, бо наша військова галузь промисловості є однією з тих галузей, до якої треба застосувати найбільше сил, найбільше вкласти роботу [...]. Колишні казенні заводи та замовлення в царські часи були саме тим пирогом, яким харчувалися всілякі п'явки та паразити. [...] Сподіваюся, що саме особливі відділи будуть тією правою моєю рукою, які в цій області зможуть надати мені (як голові ВРНГ. – Авт.) велику допомогу»⁵⁵.

17 лютого 1926 р. начальник ОВ ОДПУ СРСР Я. Ольський за підсумками перевірок діяльності «Авіатресту» у 1924–1925 рр. направив доповідну записку до ВРНГ та ЦК ВКП(б). У ній зазначалося невиконання виробничої програми підприємствами «Авіатресту», що відбувалося

«внаслідок бюрократичного і безпланового ставлення керівництва “Авіатресту” до заводів».

Ольський акцентував увагу, що

«правління тресту слабке і неавторитетне, у тресті панує неорганізованість і “безшабашність”».

Він скаржився, що їхні неодноразові вказівки про невдалий підбір особового складу керівництвом ГУВП ігнорувалися. Також, на його думку, підозрілим було

«орієнтування на закордонні зразки авіатехніки»⁵⁶.

На тлі подібних перевірок РНК СРСР 27 квітня 1926 р. ухвалила постанову «Про затвердження переліку відомостей, який

⁵⁵ Дзержинский Ф.Э. – председатель ВЧК–ОГПУ. Сб. док. и мат. (1918–1926 гг.) / Сост. А. Велидов и др. – М.: Изд-во ВКШ КГБ СССР, 1977. – С. 443.

⁵⁶ Советское военно-промышленное производство... – С. 537–539.

за своїм змістом є державною таємницею, що спеціально охороняється». Це був перший відкритий загальносоюзний перелік відомостей, що становили державну таємницю. Державна таємниця розподілялася на «цілком таємні відомості», «таємні відомості» та на «такі відомості, що не підлягають розголошенню»⁵⁷. Всі відомості, що містилися у цьому переліку, поділялися на три групи: відомості військового характеру, відомості економічного характеру та інші відомості.

Керуючись постановою РНК СРСР, у червні 1926 р. Спецвідділ видав розгорнутий «Перелік питань цілком таємного, таємного і такого, що не підлягає оголошенню листування»⁵⁸. Військової промисловості безпосередньо стосувалися шість пунктів зазначеного Переліку, а саме:

«1. Особливо важливі винаходи та пропозиції, дослідні замовлення нових предметів озброєння за винаходами, що мають “цілком таємний” характер; описи, креслення, кошториси на ці предмети; 2. Дислокація заводів військової та авіаційної промисловості у мирний час; 3. Стан і виробничий план підприємств військової й авіаційної промисловості; 4. Про нове будівництво військових і авіаційних заводів; 5. Фотозйомки та плани фортець, укріпрайонів, військових портів, вогневибухоскладів, заводів військової та авіаційної промисловості та технічних озброєнь на шляхах сполучень стратегічного значення; 6. Питання військового суднобудування і судноремонту»⁵⁹.

Керівництво ОДПУ СРСР 17 липня 1926 р. підписало наказ про посилення обслуговування органами держбезпеки заводів військової промисловості, який, зокрема, вимагав:

«а) особистої участі начальників ОВ у спостереженні за роботою військових підприємств; б) використання органів ЕКУ в зборі

⁵⁷ Об утверждении перечня сведений, являющихся по своему содержанию специально охраняемой государственной тайной: Постановление СНК СССР от 27 апреля 1926 г. // Собрание Законов и Распоряжений Рабоче-крестьянского Правительства СССР. – 1926. – № 32. – С. 213.

⁵⁸ ГДА СБ України, ф. 9, спр. 1сп, арк. 247–252.

⁵⁹ Там само.

⁶⁰ История советской разведки: Сб. док. Вып. 3 (1926–1929 гг.) / Сост. А. Бондарь и др. – М.: ВШ КГБ при СМ СССР, 1961. – С. 39–40.

інформації про військові підприємства; в) перевірки і “чистки” особового складу військових підприємств, усунення перебіжчиків, особливо з Польщі»⁶⁰.

Але навіть надзвичайні заходи не допомагали кардинально змінити ситуацію. У тезах доповіді «Військпрому» від 23 жовтня 1926 р. щодо роботи військової промисловості у 1925–1926 операційному році, підготовлених під керівництвом представника наркомвоєнмору і РВР В. Літуновського, самокритично зазначалося, що «Військпром» покладені на нього завдання не виконав. Серед причин зазначалися: «обурливий» добір особового складу, хаотична організаційна структура, засекречення майже всього листування, складне секретне діловодство. Надмірну секретність у тезах визнали шкідливою, оскільки вона ускладнювала проникнення «контролюючих щупальців, здатних викрити ознаки внутрішнього гниття»⁶¹.

На думку історика М. Сімонова, питання забезпечення державної таємниці певний час здавалися неактуальними і тому їм не приділялося належної уваги. Тому аж до 1926 р. у відкритих джерелах публікувалася повна інформація про фінансову та господарську діяльність підприємств військової промисловості. Водночас кількісні дані про виробництво продукції не публікувалися у відкритому доступі⁶².

Натомість А. Соколов вважав, що секретність у військовій промисловості у 1920-ті рр. пов'язувалася, насамперед, із небажанням розкривати перед широким загалом і потенційними супротивниками слабкість військової промисловості, виробничі потужності якої станом на 1926 р. помітно поступались рівню 1916 р.⁶³

Необхідна умова організації ефективного захисту державної таємниці – це встановлення ділових контактів між місцевими апаратами держбезпеки й адміністрацією військових підприємств. Тому 23 жовтня 1926 р. була підписана «Інструкція про характер взаємовідносин місцевих органів ОДПУ з

⁶¹ Советское военно-промышленное производство... – С. 597–601.

⁶² Симонов Н.С. Военно-промышленный комплекс СССР... – С. 47.

⁶³ Соколов А.К. От Военпрома к ВПК... – С. 62.

директорами військових заводів». У ній підкреслювалося, що їх стосунки повинні базуватися на взаємній допомозі й обміні інформацією⁶⁴.

У довідній записці заступника голови ОДПУ СРСР Г. Ягоди від 29 листопада 1926 р. про керівний склад «Військпрому» провина за всі недоліки покладалася на групу старих «спеців» («випускників царських військових академій») на чолі з помічником начальника ГУВП В. Михайловим. «Спеців» у черговий раз пропонувалося звільнити і провести «комунізацію» апарату⁶⁵.

Нове керівництво «Військпрому» у 1926 р. розпочало розробку нової програми реорганізації військової промисловості, де основна увага приділялася мобілізаційній готовності. Водночас, протягом всього року військове керівництво СРСР через адміністративно-бюрократичні рішення намагалося посилити свій вплив на «Військпром». Вони вважали, що Червона армія та військова промисловість до війни не готові.

У цій ситуації важливою видається позиція керівництва ОДПУ СРСР. У 1924–1926 рр. діяльність чекістів, їхній підхід до оцінки причин провалів у роботі військової промисловості багато в чому визначався тією обставиною, що голова ОДПУ СРСР Ф. Дзержинський був одночасно і головою ВРНГ, до складу якого входило ГУВП. Він не задовольнявся доповідями керівників військової промисловості, а вимагав детальну інформацію від Особливого відділу ОДПУ СРСР⁶⁶. Тому вплив ОДПУ СРСР у перманентній реорганізації, налагоджені співпраці із директорами підприємств як щодо виробничого процесу, так дотримання державної таємниці був визначальним.

Таким чином, радянська військова промисловість у 1918–1926 рр. була націоналізованою спадщиною царської Росії, за поодинокими випадками, такими, як Ізюмський оптичний завод, будівництво якого відбувалося у 1916–1923 рр. Стимулом для розвитку радянської військової промисловості стала полі-

⁶⁴ ГДА СБ України, ф. 13, спр. 666, арк. 193.

⁶⁵ Советское военно-промышленное производство... – С. 605–607.

⁶⁶ Зданович А.А. Органы государственной безопасности и Красная армия... – С. 420.

тична самоізоляція СРСР, наявність ворожих відносин з багатьма країнами світу, відсутність політичних і військових союзників. Закупівля озброєння та комплектуючих на зовнішніх ринках ставала вкрай складною. Це потребувало створення замкнутого військово-промислового комплексу, повного «імпортозаміщення». До того ж у ті роки у світі спостерігався стрімкий технологічний розвиток у виробництві військової техніки.

Зовнішня воєнна загроза вважалася реальною, підозрілість радянського керівництва щодо ворожих намірів країн-сусідів постійно зростала. Ксенофобія у радянському суспільстві партійними керівниками всіяко толерувалася. Одним із головних завдань військової промисловості вважалася необхідність забезпечення зброєю повсталих пролетарів під час майбутньої світової революції.

Оточуючий світ негативно реагував на комуністичні задуми зробити капіталістичні країни «щасливими» радянськими (народними) республіками у складі СРСР. Ідеологема «СРСР – оточена фортеця» стала засадничою у серед партійно-радянського керівництва країни. Тому мілітаризація промисловості і мобілізація радянського суспільства на війну із капіталістичним оточенням була метою соціально-економічних перетворень у СРСР.

Захопивши владу, більшовики негайно вжили заходів із забезпечення надійного контролю держави за економікою країни, зокрема за військовою промисловістю. Основна роль відводилася спочатку надзвичайним органам, згодом органам державної безпеки, що здійснювали всебічний контроль за військовою промисловістю. Ця функція покладалася на Особливий відділ й Економічне управління державної безпеки. Їх керівники вважали одним із головних методів покращення роботи військової промисловості – «комунізацію кадрів», тобто заміну фахівців царського періоду «спеців» комуністами та комсомольцями. Цькування (спецеїдство) спеціалістів, що отримали «буржуазну» освіту, тривало увесь досліджуваний період.

Контроль за забезпеченням захисту державної таємниці покладалася, насамперед, на секретно-шифрувальні підрозділи, а окремі функції із захисту державних секретів здійснювали особливі відділи.

Реорганізація управління військовою промисловістю та відповідних підрозділів державної безпеки здійснювалася у контексті пошуку оптимального контролю як за збереженням державної таємниці, так і проведенням контррозвідувального захисту військових підприємств.

REFERENCES

1. Ahapkin, Yu. (Comps.). (1970). *Lenin i VChK. Sbornik dokumentov (1917–1922)*. Moskva: IML, KGB. [in Russian].
2. Bondar, A. (Ed.). (1961). *Istoriya sovetskoy razvedki. Sbornik dokumentov. Vol.3. (1926–1929)*. Moskva: KGB [in Russian].
3. Haruk, A. (2010). *Narys aviastroytelnoyi promyslovosti Ukrainy (1910–1980)*. Lviv: Vyd-vo nacionalnogo universytetu «Lvivska Politekhnikha». [in Ukrainian].
4. Kolpakidi, A., Sever, A. (2010). *KGB*. Moskva:Yauza. [in Russian].
5. Kurenkov, G. (2015). *Ot konspiratsii k sekretnosti. Zashchita partiynogodarstvennoy tayny v RKP(b)–VKP(b). 1918–1941*. Moskva: AIRO-XXI. [in Russian].
6. Mozohin, O. (2011). *Pravo na repressii. Vnesudebnyie polnomochiia organov gosudarstvennoy bezopasnosti*. Moskva: Kuchkovo Pole. [in Russian].
7. Petrov, N., Kokurin, A. (Comps.). (2003). *Lubyanka. Organy VChK–OGPU–NKVD–NKGB–MGB–MVD–KGB. 1917–1991. Spravochnik*. Moskva: MFD. [in Russian].
8. Plehanov, A.M. (1988). *Leninskie printsipy organizatsii i deyatelnosti organov gosbezopasnosti v vosstanovitelnyy period. (1921–1925)*. Moskva: KGB. [in Russian].
9. Polikarpenko, I. (Comps.). (1961). *Obrazovanie i deyatelnost mestnykh chrezvyichaynykh komissiy (1917–1921). Sbornik dokumentov*. Moskva: KGB. [in Russian].
10. Samuelson, L. (2001). *Krasnyiy koloss. Stanovlenie sovetskogo voennopromyishlennogo kompleksa. 1921–1941*. Moskva: AIRO-XX. ([in Russian].
11. Shapoval, Yu., Pristayko, V., Zolotarov, V. (1997). *ChK–GPU–NKVD v Ukraini: osoby, fakty, dokumenty*. Kyiv: Abrys. [in Ukrainian].
12. Simonov, N. (1996). *Voenno-promyishlennyy kompleks SSSR v 1920–1950-e godyi: tempyi ekonomicheskogo rosta, struktura, organizatsiya proizvodstva i upravlenie*. Moskva: ROSSPEN. [in Russian].
13. *Sobranie Zakonov i Rasporyazheniy Raboche-krestyanskogo Pravitelstva SSSR. (1926)*. Vol. 32, pp. 213–214. [in Russian].

14. Sokolov, A. (2012). *Ot Voennoproma k VPK: Sovetskaya voennaya promyshlennost' (1917–1941)*. Moskva: Novyy Hronograf. [in Russian].
15. Stepanenko, V., Petrenko, V. (1970). *Kievskie aviastroiteli*. Kyiv: Politizdat. [in Russian].
16. Velidov, A. (Comps.). (1977). *Dzerzhinskiy F. – predsedatel' VChK-OGPU. Sbornik dokumentov. (1918–1926)*. Moskva: KGB. [in Russian].
17. Velidov, A. (1970). *Kommunisticheskaya partiya – organizator i rukovoditel' VChK*. Moskva: KGB. [in Russian].
18. Vinogradov, V. (Ed.). (1967). *Dzerzhinskiy F. – rukovoditel' VChK-OGPU. Sbornik dokumentov/ (1918–1926)*. Moskva: KGB [in Russian].
19. Volkovskiy, N. (2003). *Istoriya informatsionnykh voyn*. Sankt-Peterburg: Poligon. [in Russian].
20. Vorozhko, V. (2013). Diyalnist' organiv VChK–ODPU po zahystu derzhavnykh sekretiv u Chervoniy armiy ta radyanskomu VPK. (1918–1927). *Voенно-istorychnyy visnyk*. 8(2), pp. 56–67. [in Ukrainian].
21. Vorozhko, V. (2013). Yak spetsviddil Gliba Bokogo ohoronyav radyansku taemnitsu. (1921–1929). *Voенно-istorychnyy visnyk*. 7(1), pp. 34–46. [in Ukrainian].
22. *Zavod i ego lyud. Stranitsyi istorii*. (1991). Shostka: Desna. [in Russian].
23. Zdanovich, A. (2008). *Organy gosudarstvennoy bezopasnosti i Krasnaya armiya*. Moskva: Kuchkovo Pole. [in Russian].
24. Zolotarov, V. (Ed.). (2005). *Sovetskoe voенно-promyshlennoe proizvodstvo. (1918–1926). Sbornik dokumentov*. Moskva: Novyy Hronograf. [in Russian].

Vorozhko V. Military Industry and State Security Bodies of USSR–UkrSSR in 1918–1926.

The article is based on archival documents, collections of documents and works of Ukrainian and foreign researchers. The author deals with the historical aspects of the military industry functioning and its relations with the state security bodies during the years of War Communism and the NEP in the period until the first Soviet five-year plan. Particular attention is paid to protecting secret information. The publication deals with such phenomena as «spetseedstvo» and hostage-taking. The organizational structure of the military industry, the place in this structure of military enterprises located on the territory of the Ukrainian SSR is researched. The purpose of the publication is to study the historical aspects of the military industry in Ukraine and its protection against hostile attacks, which is of particular importance in the face of Russian aggression and the need to increase the level of security and efficiency of the Ukrainian military industry.

Key words: military industry, VNK–ODPU–NKVD, state secret, hostage-taking, special departments, Soviet Ukraine, «spetseedstvo».